

عوامل مرتبط با گزینش استراتژیهای بقا توسط فقرای شهری در ساکنان بافتهای ناکارآمد شهر تربت جام

۱۲۹

مقدمه: فقرای شهری قبل از آنکه به بن‌بست واقعی در زندگی برسند و خطرات اساسی را برای خود و جامعه میزبان فراهم آورند، از ابتکارات زیادی بهره‌برداری می‌کنند تا امکان بقای خود را فراهم آورند. تنوع استراتژیهایی که توسط خانوارهای فقیر در ایران و جهان بکارگرفته می‌شود، زیاد بوده و با توجه به نوع و وسعت استفاده، پیامدهای متفاوتی دارند.

شناخت خانوارها، نوع استراتژیهای مدنظر و میزان اثر هر یک از آنها می‌تواند زمینه را برای مقابله با پیامدهای اجتماعی و اقتصادی این شرایط به‌خصوص در بافتهای ناکارآمد شهری (حاشیه‌ای) آماده کند.

روش: در این مطالعه، به شیوه توصیفی و تحلیلی، عوامل مؤثر بر گزینش استراتژیهای بقا در بین ساکنان بافتهای ناکارآمد شهری (بخش حاشیه‌ای) بررسی شد. با توجه به ماهیت موضوع، داده‌ها به دو روش کیفی (نمونه‌ای به حجم ۳۰ خانوار) و کمی (نظرسنجی از ۳۰۰ نفر از خانوارهای ساکن در این محدوده) به دست آمد. داده‌ها به دو شیوه کیفی بر اساس تحلیل مضمون (طبق چهارچوب براون و کلارک) و کمی در قالب رگرسیون لجستیک تجزیه و تحلیل شد.

یافته‌ها: اگرچه تعداد خانوارهایی که استراتژیهای پرخطر را انتخاب می‌کنند اندک (در حد ۱۰ درصد) است اما همین تعداد با توجه به شرایط مرزی شهر مدنظر و وضعیت فرهنگی و اجتماعی آن، بسیار مهم و اساسی است. در بخش کمی نیز مشخص شد که احتمال این‌که خانوارهایی با سرمایه اجتماعی اندک به سمت گزینش استراتژیهای پرخطر رغبت نشان دهند، دو برابر کسانی است که از سرمایه اجتماعی زیاد بهره می‌برند.

بحث: توسعه سرمایه اجتماعی در بین فقرا نه تنها از ماندگاری آنها در این چرخه جلوگیری می‌کند، بلکه حتی در صورت ورود به چرخه فقر، می‌تواند استراتژیهایی را مدنظر قرار دهد که کمترین پیامد اجتماعی، خانوادگی و فردی را به دنبال داشته باشد. برای تقویت سرمایه اجتماعی شکل دادن انجمنها و ارتباطات فرهنگی در بین ساکنان بافتهای ناکارآمد شهری ضرورت دارد.

۱- رستم صابری فر

دکتر جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری،
دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه پیام
نور، تهران، ایران

<r_saberifar@pnu.ac.ir>

واژه‌های کلیدی: بافتهای ناکارآمد

شهری، تربت جام، توانمندسازی،
راهبردهای بقا، سرمایه اجتماعی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۲۰

Factors Affecting the Selection of Survival Strategies for the Urban Poor: A Case Study of Residents of Disfunctional Tissues in Torbat-e Jam

► **1- Mona Fazelpour**
Ph.D Student in Candidate
in Iranian Social Problem,
Faculty of Economics and
Social Sciences, Shahid
Chamran University of Ahvaz,
Ahvaz, Iran.

<r_saberifar@pnu.ac.ir>

Keywords:

Dysfunctional urban contexts, Empowerment, Social capital, Survival strategies, Torbat-e Jam

Received: 2023/08/15

Accepted: 2023/05/10

Introduction: Urban poor use many initiatives to survive before they reach a real dead end in life and pose fundamental risks to themselves and the host community. There is a variety of strategies used by poor households in Iran and the world with different consequences depending on the type and extent of use.

Method: This descriptive and analytical study has investigated the factors affecting the selection of survival strategies among residents of disfunctional urban tissues (marginal section). Due to the nature of the subject, the data were obtained in two ways, including qualitative (sample size of 30 households) and quantitative (survey of 300 households living in this area). The collected data were analyzed qualitatively based on the content analysis (according to Brown and Clark'S framework) and quantitatively in the form of logistic regression.

Findings: The results showed that although the number of households that choose risky strategies is small, around 10%, the same number is very important and fundamental considering the border situation of the city in question and its cultural and social conditions. Quantitative investigations also show that households with little social capital are twice as likely to choose high-risk strategies as those who use social capital.

Discussion: The development of social capital among the poor not only prevents them from remaining in this cycle but also helps them consider strategies that have the least social, family, and individual consequences even if they enter the cycle of poverty. To strengthen social capital, it is necessary to form cultural associations and connections among the inhabitants of disfunctional urban contexts.

Citation: Saberifar R. (2023). Factors Affecting the Selection of Survival Strategies for the Urban Poor: A Case Study of Residents of Disfunctional Tissues in Torbat-e Jam). *refahj*. 23(89), 129-163.

URL: <http://refahj.uswr.ac.ir/article-1-4087-fa.html>

Extended abstract

Introduction: The roots and causes of the occurrence and persistence of poverty are diverse. For this reason, reducing it to a specific factor or context is simplistic and erroneous. As complex and diverse as poverty is, so are the households that enter the field. Each household considers different tools and strategies to deal with this phenomenon, depending on the reasons and contexts involved in the poverty cycle (Santos, 2008). Because each of these strategies has specific social, family, and individual consequences, knowledge of the households, the type of strategies considered, and the extent of the effect of each of them can prepare the ground for dealing with the social and economic consequences of these conditions, especially in disfunctional urban (marginal) contexts. The study sample in this study was selected from poor urban disfunctional tissues. The choice of the study city is also theoretically important because it is considered as a border area, while the least attention is paid to attracting credit and increasing income and employment, according to the center-periphery approach. For this reason, if a viable solution is found to reduce the harm of the poor survival options, it can be used in other areas and situations.

Method: This study was descriptive and analytical in terms of implementation and applied in terms of purpose. Accordingly, the factors affecting the selection of survival strategies among residents of disfunctional urban tissues were investigated. Due to the nature of the subject, the data were obtained in two ways, including qualitative (sample size of 30 households) and quantitative (survey of 300 households living in this area). The information required for this section was collected through in-depth interviews and analyzed based on content analysis (according to Brown and Clark framework) (Lotfi Khachki et al., 2022). In a small section, 300 households living in disfunctional urban areas were selected regardless of support status using purposeful random sampling. In this study, the population living in disfunctional tissues was estimated at 30,000. Given the prevalence of the coronavirus, inaccuracy of some questionnaires, and the impossibility of re-referral, only the information of 300 questionnaires was included in the final analysis instead of the 379 samples determined by the Cochran's formula. The required data from

this sample were collected using a researcher-made questionnaire whose validity and reliability were determined by experts in this field and the Cochran's formula. Quantitative data were analyzed in the form of logistic regression.

Findings: The results showed that although the number of households choosing high-risk strategies is small, around 10%, the same number is very important and fundamental considering the border situation of the city in question and its cultural and social conditions. In this study, the main categories of survival approaches used by residents of dysfunctional tissues in Torbat-e Jam were livelihood support, benefiting from temporary or part-time employment, acquiring basic skills and receiving the necessary training, severe reduction in household consumption and expenses, and occasional or cross-cutting delinquent activities. Livelihood-based advocacy strategies include cross-border informal and minimal formal support. Incomplete employment orientation strategy includes semi-sustainable employment in the informal sector and unskilled user sub-occupations. The training strategy and acquisition of basic skills include livelihood-oriented academism and superficial skills training. The strategy of drastically reducing household consumption also includes not providing basic food for the family, reducing the supply of clothing, and reducing health care costs. Finally, the strategy of turning to occasional criminal activity includes petty theft and forced prostitution. According to the mentioned categories and the results of the interviews, the theme of bio-poor sustainability based on the adoption of fragile survival strategies can be selected as the main theme of the present study. In the quantitative section, there were 300 families, often with a variety of income and livelihood problems, living in dysfunctional tissues. The results of this study showed that presence in local groups and networks would increase the amount of social capital and provide the possibility of meeting some needs in a better and easier way. Also, the trust and solidarity of the family in the residential neighborhood towards other residents, as well as the trust and sense of belonging to the city and the country, would increase their resilience. Another structure that was used to measure the amount of social capital among the surveyed households was the cooperation and participation of households in pursuing local demands and the level of participation in formal and informal meetings, which was formed to deal with social, economic, and envi-

ronmental problems and bottlenecks in the area. The fourth and fifth constructs were related to the way of obtaining information and communication links and social cohesion and inclusion. The results showed that social capital and gender of the head of the household had the highest position. In fact, these two variables explained the poverty situation and the choice of survival strategies and had a significant relationship with it with 95% confidence. Also, the amount of property and capital of the household provides it with many opportunities, paving the way for the start of activities that contribute to the household's livelihood, along with less inclination to violent approaches. In addition, when the head of the household is a woman, household poverty is more likely to escalate, forcing her to resort to more inappropriate strategies.

Discussion: In general, the findings of this study showed that the surveyed households always use the least risky strategies for survival. However, when the bottlenecks get close to unbearable, they have to consider the more dangerous ones. Although the group has achieved small successes in some cases, almost none of these approaches has been able to completely lift them out of the cycle of poverty and provide them with a normal life. Yet, in cases where individual and organizational interventions have taken place in this process, these approaches have had acceptable results (Saberifar & Qaisari, 2009). Apparently, all of these households need some form of formal intervention. Of course, before national and local institutions and organizations enter this process, the existing opportunities should be used, especially the formal and informal assistance that has long been available to help such families (O'Reilly & Gordon, 1995; Anderson & de la Rosa, 1991; Clarke, 2002). According to the results of this study, the most important factor in poverty alleviation and the selection of strategies with the least negative consequences, it is a social capital, whose effect is multiplied in a situation where the head of the household is a man with higher education and a stable job with a minimum of wealth. This finding has been confirmed in other similar studies (Woolcock & Nerayan, 2000; Abdul et al., 2010; Pierce et al., 2016; Pierce et al., 2016; Zhang et al., 2017; Busra et al., 2018: 78). Perhaps one of the main reasons is that social capital raises the hope that people will come to the rescue, and subsequently increasing their resilience (Sirven, 2006) and preventing them from slipping into dangerous areas.

Financial Resources

No direct or indirect financial support has been received from any organization for the publication of this article.

Conflict of interest

There is no conflict of interest in this article.

Following Principles of Research Ethics

All information is collected with confidentiality, also in this article, all ethical principles in the field of plagiarism and data distortion, etc. are observed.

مقدمه

از فقر تعاریف متعددی به عمل آمده است. برخی آن را نوعی آلودگی قلمداد کرده اند که هر سیمای اجتماعی را زشت و نازیبا ساخته و مهم ترین مانع در راه توسعه است. شاخصهای وجود فقر در جامعه را هم توسعه نیافتگی، بیکاری و نابرابری اقتصادی، عنوان کرده اند (بایادن و لیم^۱، ۲۰۱۳). به طور مشخص، وقتی خانواری نتواند نیازهای اصلی خود را تأمین کند، فقیر محسوب می شود (سوپارلان^۲، ۲۰۲۱).

ریشه ها و دلایل بروز و استمرار فقر پیچیده و متنوع است. به همین دلیل، تقلیل آن به یک عامل و یا زمینه خاص، ساده انگارانه و خطاست. شاید از همین روست که برای سنجش فقر نمی توان به ابزارهای پولی و مادی صرف اکتفا کرد (بورگنیان و چاکراپارتی^۳، ۲۰۰۳). اساساً برخی از ابعاد فقر و از جمله شمول و پذیرش عام، ارتباطی با دسترسی افراد به مادیات ندارد؛ بنابراین، بهره مندی از شیوه های سنتی و قدیمی، کارایی چندانی در تحلیل فقر نخواهد داشت (الکر و سانتوس^۴، ۲۰۱۴؛ لیو و خو^۵، ۲۰۱۶ و بورگنیان و چاکراپارتی^۳، ۲۰۰۳). اساساً فقر مقوله ای کثیرالابعاد بوده و برای تحلیل و تفسیر آن باید به همه ابعاد آن توجه کرد. به همان میزانی که فقر پیچیدگی و تنوع دارد، خانوارهایی که بدین حوزه وارد می شوند نیز متنوع و متکثرند. هر یک از خانوارها، با توجه به دلایل و زمینه هایی که به چرخه فقر در غلطیده اند، ابزارها و راهبردهای مختلفی را برای مقابله با این پدیده، مدنظر قرار می دهند (سانتوس^۶، ۲۰۰۸). از آنجاکه استراتژیهای مورد اشاره هر یک پیامدهای اجتماعی، خانوادگی و فردی خاصی دارند، شناخت خانوارها، نوع استراتژیهای مدنظر و میزان اثر هر یک از آنها می تواند زمینه را برای مقابله با پیامدهای اجتماعی و اقتصادی این شرایط به خصوص در بافتهای ناکارآمد شهری (حاشیه ای) آماده سازی کند. همان طور که در بخش روش تحقیق

1. Bayudan and Lim

2. Suparlan

3. Bourguignon and Chakraparty

4. Alkire and Santos

5. Liu and Xu

6. Santoso

عنوان شده است، نمونه مورد مطالعه در این بررسی، از فقرای ساکن در بخش ناکارآمد (حاشیه‌نشین) که به نوعی از کمکهای حمایتی بهره‌مند می‌شدند، انتخاب شد. استدلال اصلی برای این گزینش آن بود که با وجود آن‌که فقرای شهری در بخش وسیعی از فضاهای شهری پراکنده هستند، اما تمرکز و تجمع خانوارهای شهری در بافت‌های ناکارآمد و یا حاشیه‌ای شهرها، بیش از سایر نقاط است. به همین دلیل دسترسی به خانوارهای فقیر در این نقاط راحت‌تر بوده و این افراد بیشتر خود واقعی خویش را نمایش می‌دهند. بنابراین، کسب اطلاعات دقیق و واقعی از این گروه سهل‌تر از سایر افراد به نظر می‌رسد. به همین دلیل، تعیین راهکارهای بقای خانوارها در این مناطق به راحتی ممکن است. انتخاب شهر مورد مطالعه به لحاظ نظری نیز از آن روی اهمیت دارد که این منطقه در شمار مناطق مرزی محسوب شده و بر اساس رویکرد مرکز-پیرامون کم‌ترین توجهات را برای جذب اعتبارات و افزایش درآمد و اشتغال به خود اختصاص می‌دهد. همین عامل هم باعث شده است که هر ساله بر تعداد فقرای آن افزوده شود (رستمعلی‌زاده و حسینی، ۲۰۲۰). به همین دلیل، چنانچه راهکاری مفید برای کاهش آسیب‌گزینه‌های مدنظر فقرا برای بقا به دست آید، می‌تواند در سایر مناطق و موقعیتها، مورد استفاده قرار گیرد.

مبانی نظری

به لحاظ تحقیقی، دو مقوله مورد توجه این بررسی (فقر و سرمایه اجتماعی)، در دو قالب ذهنی و عینی قابل بررسی بوده و به همین دلیل، بهره‌گیری از روشهای کمی و کیفی در رویکردهای مختلف، می‌تواند مثمر ثمر باشد. خوشبختانه در ارتباط با مقولات مورد اشاره تحقیقات فراوانی به عمل آمده است و همین امر باعث شده است که ابعاد و زوایای پنهان این مقولات بهتر و دقیق‌تر مشخص شود (بوسرا^۱ و همکاران، ۲۰۱۸).

1. Busra

همانطور که در مقدمه بیان شد، تعاریف متعددی از فقر ارائه شده و به منظور شناسایی این مقوله اساسی، روشهای مختلف کمی و کیفی بسیاری معرفی شده است. در حقیقت، با توجه به ورود محققان متعدد در این حوزه (سن، ۲۰۰۴؛ الکر و سانتوس، ۲۰۱۴)، ابعاد و زوایای پنهان بیشتری از پدیده فقر آشکار شده است. تحقیقات مربوط به سرمایه اجتماعی و ارتباط آن با فقر نیز به طور گسترده‌ای به انجام رسیده است (وکه و کاهایا، ۲۰۱۵؛ ولکوک، ۱۹۹۸؛ ولکوک و نارایان، ۲۰۰۰). مطابق همین تحقیقات، سرمایه اجتماعی که با اعتماد، روابط اجتماعی و شبکه‌های ناشی از این روابط، شکل گرفته و وسعت پیدا می‌کند، دستاوردهای مادی و رفاهی متعددی را در پی می‌آورد. به طوری که در حضور سرمایه اجتماعی، بروز فقر و یا حداقل گسترش آن غیرممکن است. به همین منظور، اندیشمندان بسیاری به چگونگی شکل‌گیری و افزایش سرمایه اجتماعی پرداخته‌اند (ولکوک و نارایان، ۲۰۰۰؛ باسانته، ۲۰۲۲) و ادعای بسیاری از آنها این است که این سرمایه در رفع فقر و توانمندسازی فقرا اثر غیرقابل‌انکاری دارد. با این وجود، هنوز برنامه‌ای که در ارتباط با فقرزدایی نتایج قابل‌ملاحظه‌ای داشته باشد، در دسترس نبوده و یا تعداد آنها بسیار اندک است. چراکه اغلب برنامه‌های مربوط به فقرزدایی توسط دولت‌ها به انجام رسیده و به جای پرداختن به ریشه‌ها، تنها به پیامدهای فقر توجه کرده‌اند.

درواقع، این برنامه‌ها کمتر به این موضوع توجه دارند که اساساً، فقرا پتانسیل توسعه را در درون خود دارند و اصلی‌ترین قابلیت در این ارتباط، همان سرمایه‌های اجتماعی است. بنابراین، اگر این قابلیت به درستی شناخته شده و به موقع از آن بهره‌برداری به عمل آید، اصولاً فقری حادث نخواهد شد و اگر هم خانواری به این مصیبت گرفتار آید، در اتخاذ روشهای استمرار بقا، به سوی شیوه‌های غیرعادی و خطرناک میل نخواهد کرد. در حقیقت، ارتباط

1. Sen

4. Woolcock and Narayan

2. Wekke and Cahaya

5. Basante

3. Woolcock

فقر، استراتژیهای مدنظر فقرا برای بقا، وجود سرمایه اجتماعی و چگونگی شکل‌گیری و اثرگذاری آن در تقلیل آثار و پیامدهای فقر، وقتی ممکن خواهد بود که نظریه‌های مطرح در این دو حوزه به‌خوبی شناخته شود.

با توجه به شرح فوق، می‌توان عنوان کرد که فقر به‌نوعی زندگی اشاره دارد که در سطحی پایین‌تر از نُرم پذیرفته‌شده جامعه در جریان است. در حقیقت، وقتی فرد و یا خانواری احساس کمبود کند، درجاتی از فقر را احساس می‌کند. برخی مواقع این کمبودها مادی است و در مواردی حوزه‌های غیرمادی را هم شامل می‌شود (شکل ۱). اگر کمبودهای مادی در کانون توجه باشد، فقر در دو سطح مطلق و نسبی مطرح می‌شود (بوسرا^۱ و همکاران، ۲۰۱۸). به دلیل سهولت بررسی و اندازه‌گیری این نوع فقر، اغلب محققان در همین سطح باقی‌مانده‌اند، اما واقعیت آن است که فقر ابعاد و زوایای دیگری دارد که بخشی از آنها به کمبودهای اقتصادی، محرومیت‌های اجتماعی، فقدان فرصت‌ها یا دسترسی کافی به خدمات عمومی و حتی آسیب‌پذیریهای مختلف، اشاره دارد. همین شرایط باعث شده است که فقر به لحاظ سیاسی و جغرافیایی به پهنه‌های محلی و حتی ملی محدود نشده و در شمار دغدغه‌های جهانی هم درآید. بر این اساس، به لحاظ نظری، فقر از چشم‌اندازهای مختلف موردتوجه قرار دارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل (۱) انواع فقر

اولین رویکرد، نگاه پولی به فقر است. در این معنا، فقر عمدتاً کمبود درآمد و ناتوانی افراد برای تأمین حداقلی از تأمین معاش است. ساده‌ترین ابزار برای شناسایی و مطالعه این نوع فقر، تعیین موقعیت افراد نسبت به خط فقری است که به صورت سالانه و یا دوره‌های بلندمدت‌تری تعیین و مشخص می‌شود. چشم‌انداز نظری و منظر دیگر نگاه به فقر، رویکرد قابلیت است. این منظر بیشتر به شرایط و فرصتهایی اشاره دارد که افراد در اختیار دارند تا زندگی و معاش خود را تأمین کنند. در این مفهوم، فقیر کسی است که تواناییهای لازم

برای دستیابی به حداقلهای ممکن را در اختیار ندارد. رویکرد طرد اجتماعی نیز از جمله رویکردهایی است که علاوه بر ابعاد مادی و قابلیت، به بعد فضایی و جغرافیایی نیز اشاره دارد. در این معنا، فقیر کسی است که نه تنها در سازمان اقتصادی و اجتماعی جامعه پذیرفته نشده، بلکه به لحاظ فضایی نیز، حاشیه‌نشین بوده و از بافت مرسوم شهر، رانده شده است. در این رویکرد، زمانی فقر از بین خواهد رفت که پدیده حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی، به روشی دقیق و عالمانه کنترل، مدیریت و در بهترین حالت، برچیده شود. با توجه به شرح ارائه شده، فقر، دور باطل و چرخه خودتقویت‌کننده‌ای است که اگر در زمانی دقیق و با ابزاری مناسب مورد توجه و کنترل قرار نگیرد، اساس زندگی اجتماعی را به نابودی می‌کشاند (نورسه، ۱۹۵۳).

رویکرد دیگر مطرح در این زمینه، نظریه‌های رفتاری و تصمیم‌گیری خانوارهاست. مطابق این نظریه‌ها، نتایجی مانند رفاه یا فقر افراد را باید در تصمیمات اقتصادی آنها جستجو کرد؛ یعنی افراد فقیر نسبت به چنین تجربه‌ای، پاسخگو هستند. این امر اغلب با خصوصیات شخصی و نقص در قضاوت^۲ در ارتباط است. این نظریه استدلال می‌کند که مداخله دولت برای مقابله با فقر، هیچ کمکی نخواهد کرد یا کمک ناچیزی در پی خواهد داشت؛ زیرا خصوصیتی که باعث فقر می‌شوند، توسط نیروهای بازار، اعطا یا تعیین می‌شوند (ایگبیرمولن^۳، ۲۰۱۸). به همین دلیل، هیچ جایی برای مداخله دولت وجود ندارد و تا زمانی که یارانه فقرا در دسترس باشد، ممکن است انگیزه‌های رفتاری برای خروج از فقر وجود نداشته باشد. در بیشتر کشورهای پیشرفته، این منطق بحث و نگرانی عمده‌ای در مورد وابستگی رفاهی^۴ ایجاد کرده است (دیویس و سانچز مارتینز^۵، ۲۰۱۴).

نظریه مهم دیگر در همین ارتباط، نظریه سرمایه انسانی است (شولتز^۶، ۱۹۶۱؛ بکر^۷،

1. Nurkse

4. welfare dependence

2. deficiency in judgement

5. Schultz

3. Eighbiremolen

6. Becker

۱۹۶۴). این نظریه، مبانی مفهومی لازم را برای رابطه مثبت بین آموزش و کاهش فقر فراهم می‌کند. هسته اصلی نظریه اقتصادی ارتدوکسی، متکی بر پیش فرضهای رقابت کامل و تعادل بازار است که مستلزم وجود رابطه‌ای قوی بین دستمزدها و بهره‌وری حاشیه‌ای است. مطابق این دیدگاه، تقاضایی که در بازار کار وجود دارد، به وسیله یک رشته از خصوصیات و مهارت‌های مربوط به کارگران، تعیین می‌شود. اهمیتی که مهارت‌های کارگران دارد، باعث توسعه و گسترش نظریه سرمایه انسانی می‌شود. بر این اساس، یک بخش از اقتصاد نئوکلاسیک بر انتخاب‌های فردی در رابطه با آموزش، بر رابطه بین آموزش، پرورش و تحرک (به عنوان عوامل تعیین‌کننده سرمایه انسانی)، تمرکز دارد تا تفاوت در درآمد را توضیح دهد. البته هنوز هم با اشاره اندک یا بدون هیچ اشاره‌ای به نقشی که سایر عوامل مانند نهادهای اقتصادی و هنجارهای اجتماعی می‌توانند در این خصوص داشته باشند، روبرو هستیم. در همین ارتباط، مهلنگا^۱ (۲۰۲۰)، نشان می‌دهد سطح رفاه خانوار به شدت با دارایی‌های سرمایه انسانی اعضای خانواده، به ویژه تحصیلات و دستیابی به کار مرتبط است.

نظریه داراییها و ریسک مالی نیز از جمله تئوریهایی است که به فقر و استراتژیهای انتخابی فقر پرداخته است. تأکید این نظریه بر آن است که اساس توسعه انسانی و توسعه اقتصادی بر معیشت استوار است. معیشت چیزی بیشتر از شغل است. معیشت شامل همه کارهایی است که افراد انجام می‌دهند تا گذران زندگی کنند. از گزارش امنیت غذایی (۲۰۰۰) به این سو، مباحثه بر فقر، پایداری، سیستمهای معیشتی روستا و تنوع‌بخشی آنها و تمرکز و تأکید بر فرآیند مشارکت و ماهیت فقر، منجر به رسمیت رویکرد معیشت پایدار شد (شن^۲، ۲۰۰۹).

معیشت زمانی پایدار است که بتواند با شوکها و استرسها مقابله کند و یا آن را بهبود

1. Mhlanga

2. Shen

بخشد و همچنین تواناییها و داراییهای خود را - در حال و آینده- حفظ کند و یا آن را افزایش دهد و درعین حال منابع طبیعی پایه را تضعیف نکند (بابولو^۱ و همکاران، ۲۰۰۸؛ دفید^۲، ۲۰۱۹). پژوهشگران معتقدند که مردم در نواحی در حال پیشرفت و کشورهای جهان سوم، معیشت خود را از میان مجموعه‌ای از داراییها و سرمایه‌ها شکل می‌دهند و شناخت معیشت آنها از طریق شناخت این چارچوب امکان‌پذیر خواهد بود. رویکرد معیشتی، فقر را فراتر از ناکافی بودن درآمد می‌داند (حیدری ساریان و عبدپور، ۲۰۱۹). هسته اصلی و کانونی این نظریه این است که خانوارهایی که سطح کافی از دارایی دارند، کمتر تحت تأثیر نوسانات درآمد قرار می‌گیرند، زیرا داراییهای افراد می‌تواند متنوع باشد (مانند زمین، مسکن و سایر سرمایه‌ها). از این رو، خطر فقیر شدن هنگامی که افراد تحت تأثیر شوک «درآمدی» منفی قرار بگیرند، کمتر از خانوارهایی است که از نظر «دارایی» فقیر هستند، زیرا خانواده‌هایی که دارایی کافی در اختیار دارند، می‌توانند به راحتی ریسک درآمدی را تحمل کنند (دیویس و سانچز مارتینز، ۲۰۱۴).

یکی از نظریه‌هایی که روی ناامنی اقتصادی تأکید می‌کند، تئوری اجتناب از خطر است. نظریه اجتناب از خطر از نظریه انتخاب عقلانی و اقتصاد جدید خانوار ریشه می‌گیرد. بر این اساس، اگر افراد تا حدی درگیر فقر باشند که حاضر به سرمایه‌گذاری در داراییهای جدید که ریسک بیشتری دارند، نباشند، با وجود تمایل به صعود از نردبان فقر^۳، فقیر خواهند ماند؛ زیرا فرآیندهای سرمایه‌گذاری در سرمایه فیزیکی، انسانی و حتی اجتماعی محدود به افرادی است که از نظر اقتصادی دارای امنیت هستند و از دفاع کافی در برابر خطر برخوردار می‌باشند (لطفی خاچکی و همکاران، ۲۰۲۲). مثلاً کشاورزان، هنگام ارزیابی فرصتهای امیدوارکننده سرمایه‌گذاری (مثلاً یک فناوری برتر)، باید به طور ضمنی احتمالات

1. Babulo
2. DFID
3. ladders out of poverty

بهبود معیشت و احتمال ناتوانی در تأمین هزینه‌های سرمایه‌گذاری موردنیاز را (که شاید توسط اعتبار خرد^۱ تأمین شود)، در نظر بگیرند (کولاوله^۲، ۲۰۲۲). این امر، آنها را محکم‌تر به فقر گره می‌زند؛ بنابراین، بر مبنای این نظریه، استراتژیهای بقای افراد کم برخوردار تحت تأثیر ترسی که آنان از خطرات سرمایه‌گذاری جدید دارند مانند احتمال شکست یا احتمال عدم توانایی گذران معیشت شکل می‌گیرد.

پارامتر اساسی دیگری که در این بررسی بر آن تأکید فراوانی صورت گرفته، مفهوم سرمایه اجتماعی است. از سرمایه اجتماعی تعاریف گوناگون و متنوعی ارائه شده است. به عنوان مثال، برخی آن را شامل سرمایه و منابع حاصل از نهادها، روابط و هنجارهایی می‌دانند که کنش متقابل اجتماعی جامعه را به لحاظ کمی و کیفی شکل می‌دهد (چلپی، ۲۰۰۵: ۳). کلمن^۳ معتقد است سرمایه اجتماعی به عنوان جنبه‌ای از ساخت اجتماعی، کنشهای افرادی را که در درون ساخت هستند، تسهیل می‌کند و مانند دیگر شکل‌های سرمایه، مولد است و دستیابی به هدفهای معینی را که در نبود آن دست‌یافتنی نیست، امکان‌پذیر می‌سازد (کلمن، ۱۹۹۸). پراستیامارتاتی و همکاران (۲۰۱۶)، عنوان داشتند که سرمایه اجتماعی به عنوان مجموعه‌ای از هنجارها و روابط اجتماعی تعریف می‌شود که در ساختارهای جامعه جای گرفته و زمینه همکاری افراد را برای نیل به اهداف فراهم می‌آورد. گروهی هم اعتقاد دارند که سرمایه اجتماعی، بخشی از سازمان اجتماعی است که به شکل اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها متجلی شده و می‌تواند شرایطی برای کنش جمعی فراهم آورد که کارایی و اثربخشی بهبود پیدا کند. بر همین اساس، سرمایه اجتماعی هماهنگ، قابلیت تعریف می‌شود که از یک باور مشترک در جامعه یا بخشهای خاصی از جامعه سرچشمه می‌گیرد (نارایان، ۲۰۰۰).

بسیاری از پژوهشگران، نبود سرمایه اجتماعی را مهم‌ترین عامل در بقای فقرا معرفی

1. Micro-debt
2. Kolawole
3. Coleman

کرده‌اند (ولکوک و نارایان، ۲۰۰۰؛ ولکوک، ۱۹۹۸؛ وکه و کاهایا، ۲۰۱۵). سرمایه اجتماعی و عوامل شکل‌دهنده و نشانگر آن، یعنی اعتماد، روابط اجتماعی و شبکه‌ها، در کسب دستاوردهای مادی و رفاهی ضرورتی غیرقابل‌انکار است. این عامل در رفع فقر و توانمندی فقرا نیز نیروی مؤثر و قابل‌ملاحظه‌ای محسوب می‌شود. در تحقیقات بسیاری نحوه بروز و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی مورد توجه و تشریح قرار گرفته است (ولکوک و نارایان، ۲۰۰۰). با وجود آن‌که هیرشمن، آدلن و موریس سالها قبل به موضوع ابعاد اجتماعی و شرایط نهادی و اقتصادی توجه کرده بودند، اما بحث و بررسی علمی در این حوزه، از ۱۹۸۰ آغاز شد. به‌طور کلی، سرمایه اجتماعی زمانی برای فرد خلق شده و شکل می‌گیرد که وی به هنجارها، باورها و شبکه‌های اجتماعی موجود احساس تعلق پیدا کرده و از این طریق، دست به همکاری بزند و به کمک این توانایی، به اهداف فردی و اجتماعی خود نایل آید. در واقع، سرمایه اجتماعی نحوه ارتباط بازیگران اقتصادی را مشخص کرده و چگونگی پیوند آنان را با نهادهای اقتصادی تسهیل می‌کند. اگر سرمایه اجتماعی در سطح مناسبی شکل بگیرد، تأثیرات مثبت خود را بر میزان مشارکت در آموزش، بهداشت مناسب و مشارکت در تصمیم‌گیریهای مختلف و همچنین کاهش جرم و جنایت، می‌گذارد (پوتنام^۱ و همکاران، ۱۹۹۴؛ شیوا، ۲۰۰۱).

برخی سرمایه اجتماعی را شامل پیوندهای افقی و ارتباطات عمودی در جوامع محلی تعریف می‌کنند (ولکوک، ۱۹۹۸). در این معنا، سرمایه اجتماعی بر اساس ابعاد زیر قابل‌بحث و بررسی است:

- (۱) پیوند و تعامل سازنده افراد با اعضای خانواده و همسایگان؛
- (۲) پیوند فرد با جامعه خود و سایر اجتماعیاتی که غیرخودی تلقی می‌شوند؛

---

1. Putnam
2. Xia

(۳) مشارکت در سازمانها و نهادهای رسمی در سطح کلان و

(۴) هم‌افزایی و تشریک‌مساعی از طریق تعامل با دولت و تشکیلات اجتماعی در سطح

ملی و محلی.

به‌طورکلی، تحقیقات صورت‌گرفته در ارتباط با سرمایه اجتماعی در سطوح فردی و اجتماعی نشانگر آن است که این عامل به طور قابل‌توجهی بر کاهش فقر اثرگذار است (ژانگ و همکاران، ۲۰۱۷). بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و امکان خروج از چرخه فقر نیز موردتوجه بسیاری از محققان بوده است. به عنوان نمونه یک مطالعه گسترده در استانهای غربی چین در ارتباط با تأثیر سرمایه اجتماعی بر چهار معیار مختلف فقر به انجام رسید. نتایج این بررسی نشان داد که علاوه بر ماهیت ساختاری و ارتباطات شبکه‌ای، خصایص و ویژگیهای نهفته در این شبکه‌ها، به‌خصوص روابط تجاری، روابط سیاسی و سازمانهای اجتماعی هم‌تراز می‌توانند به میزان قابل‌توجهی در کاهش فقر اثرگذار باشند. این یافته‌ها در سایر کارها مورد تأیید قرار گرفته و مشخص شد که سرمایه اجتماعی عامل غیرقابل‌انکاری در کاهش فقر است (شیا، ۲۰۱۱؛ عبدال و همکاران، ۲۰۱۰).

این تحقیقات همچنان ادامه داشته و زوایای دیگری را موردبررسی قرار می‌دهند (اوکون مادوا^۱ و همکاران، ۲۰۲۲). همین مطالعات نیز تأکید زیادی دارند که برای فقرزدایی ضرورت دارد که سرمایه‌گذاری بیشتری روی مؤسسات محلی به انجام برسد (پاتنام، ۲۰۱۲). سایر محققان به اثر میزان تحصیلات، نوع کار و تعداد افراد تحت تکفل خانوار در میزان و زمان ماندگاری در چرخه فقر اشاره کرده‌اند (گوندر و زینگ^۲، ۲۰۱۲). تحقیقات دیگری هم روی تأثیر آموزش و بهداشت بر کاهش فقر در ابعاد پولی و غیر پولی متمرکز بوده‌اند. یک نمونه از این تحقیقات، در فیجی با استفاده از داده‌های مربوط به درآمد و هزینه خانوار انجام شد.

1. Abdul

2. Okunmadewa

3. Gounder and Xing

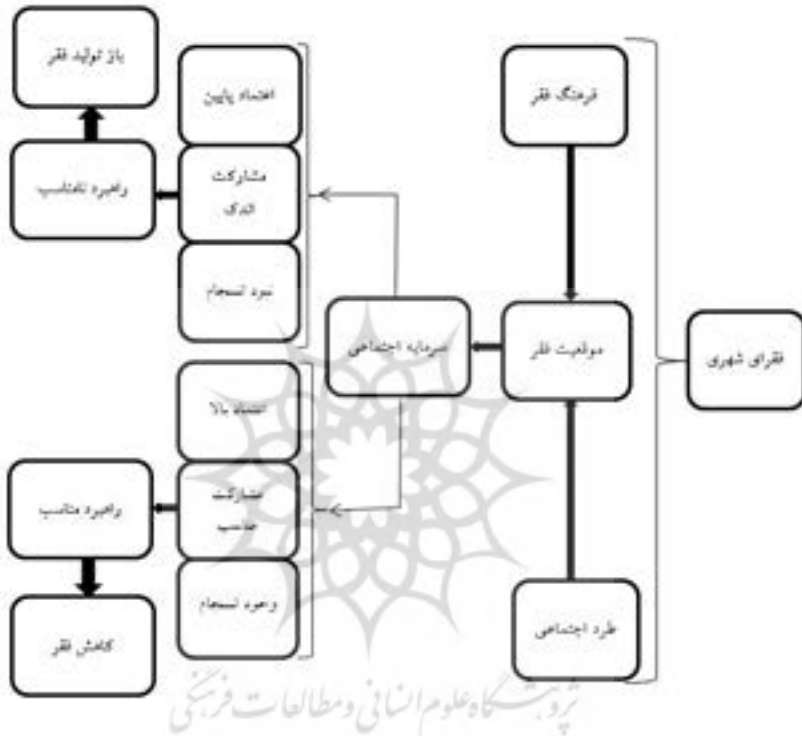
نتایج حاصل از مدل‌های آماری مشخص کرد که سرمایه اجتماعی نه تنها در میزان آموزش و تحصیلات، بلکه در میزان درآمد ناشی از دستمزد و... نیز اثرگذار بوده و حتی به سایر حوزه‌ها از جمله رفتار سالم و تصمیم‌گیریهای مناسب هم تسری پیدا می‌کند. به‌طور کلی، سرمایه‌گذاری در آموزش نه تنها می‌تواند آینده مناسب‌تری را برای فرد فراهم کرده و شرایط مالی او را بهبود بخشد، بلکه میزان رضایت از زندگی را هم در وی ارتقا می‌دهد. این ارتباط بین سازمانهای مردم‌نهاد، سرمایه اجتماعی و فقرزدایی و کاهش آسیب‌پذیری هم مطرح است. در واقع، نهادگرایی و روابط انجمنی، در افزایش احتمال موفقیت رویکردهای فقرزدایی اثرگذار هستند. با توجه به شرح اشاره شده، مدل مفهومی این تحقیق را می‌توان به صورت شکل شماره (۲) ارائه کرد.

روش

این بررسی به لحاظ شیوه اجرا توصیفی و تحلیلی و از نظر هدف، کاربردی بود. به این منظور عوامل مؤثر بر گزینش استراتژیهای بقا در بین ساکنان بافتهای ناکارآمد شهری (بخش حاشیه‌ای) بررسی شد. با توجه به ماهیت موضوع، داده‌ها به دو روش کیفی (نمونه‌ای به حجم ۳۰ خانوار) و کمی (نظرسنجی از ۳۰۰ نفر از خانوارهای ساکن در این محدوده) به دست آمد. اگرچه حضور در بافتهای ناکارآمد شهری همیشه به معنای فقر نبوده و از طرف دیگر، فقرا همگی در بافتهای ناکارآمد سکونت ندارند، ولی چون سهم فقرا در بافتهای ناکارآمد شهری بیشتر است، نمونه مورد مطالعه در این بررسی از فقرای بافتهای ناکارآمد شهری انتخاب شد. به این ترتیب که در بخش اول، عمدتاً خانوارهایی گزینش شدند که به نوعی از کمکهای حمایتی نهادهای رسمی و عمومی استفاده کرده و یا در جستجوی این نوع از حمایتها بودند. با این وجود، برای یافتن بهترین گزینه از روش گلوله برفی نیز نمونه‌های بعدی شناسایی شدند. اطلاعات مورد نیاز این بخش به شیوه مصاحبه عمیق گردآوری و بر اساس

تحلیل مضمون (طبق چهارچوب براون و کلارک) تجزیه و تحلیل شدند.

شکل (۲) مدل مفهومی تحقیق

با توجه به این که مطابق اعلام وزارت راه و شهرسازی و شهرداری تربت جام (رمضانی مقدم، ۲۰۲۲)، قریب به ۳۰ هزار نفر در بافتهای ناکارآمد شهری زندگی می کنند؛ مطابق فرمول کوکران در این بخش ۳۸۰ خانوار (از همه بافتهای مورد اشاره) انتخاب شدند که در نهایت و بعد از تکمیل پرسشنامه ها، به دلیل نقص برخی از موارد، تنها اطلاعات ۳۰۰ مورد از خانوارهایی که در بافت ناکارآمد شهر سکونت داشتند و به نوعی از حمایتیهای

نهادهای حمایتی و یا کمکهای موردی اقوام و آشنایان بهره‌برداری می‌کردند، وارد تحلیل نهایی شدند. این گروه شامل ۳۰ خانواری که در بخش کیفی مورد بررسی قرار گرفته بودند نیز می‌شدند. در این بررسی، در همه موارد سؤالات پرسشنامه از سرپرست خانوار انجام شد. نمونه انتخابی از تمامی پهنه‌هایی که تحت عنوان بافت ناکارآمد محسوب می‌شدند، گزینش شدند. در این بررسی، منظور از بافتهای ناکارآمد شهری، مناطقی بودند که در ادبیات مرسوم، تحت عنوان حاشیه‌ای و ساکنان آنها، حاشیه‌نشین تلقی شده و از طرف نهادهای رسمی به‌خصوص وزارت راه‌وشهرسازی محدوده‌های آنها تعیین و به شهرداریها ابلاغ شده است (شکل ۳). شیوه انتخاب نمونه در این بخش، تصادفی هدفمند بود. به این منظور، محدوده بافتهای ناکارآمد شهر به چند بخش معین تقسیم شده و با توجه به تعداد جمعیت، نمونه مورد نیاز گزینش شدند. داده‌های مورد نیاز از این نمونه با استفاده از پرسشنامه محقق ساخته که پایایی آن به‌وسیله صاحب‌نظران این حوزه و فرمول کوکران (ضریب ۸۹/۰) تعیین شده بود، گردآوری شد. برای تکمیل پرسشنامه‌ها، معمولاً از سرپرست خانواده پرسش به عمل آمده و در صورت عدم حضور وی، فردی که حداقل ۲۰ سال داشته و بیشترین اطلاعات را از وضعیت خانوار داشت، مورد پرسش قرار گرفت. داده‌های بخش کمی در قالب رگرسیون لجستیک، تجزیه و تحلیل شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

شکل (۳) محلات مورد مطالعه در شهر تربت جام

یافته‌ها

همانطور که بیان شد، در این بررسی جمعیت مشارکت‌کننده در دو بخش کمی و کیفی مشارکت داشتند. در بخش کیفی، ۳۰ خانوار از ساکنان بافتهای ناکارآمد تربت‌جام انتخاب شدند که یا زیر پوشش کمیته امداد و بهزیستی بوده و یا برای تحت پوشش قرار گرفتن، تقاضا داده و درخواست آنها در مراحل نهایی پذیرش قرار داشت. سرپرست این خانوارها زنان بودند و یا اگر سرپرست مرد داشتند، وی شغل ثابت و پایداری نداشته و درآمد وی و سایر اعضای خانوار، کفاف تأمین معیشت آنها را نمی‌کرد. به همین دلیل، آنها به‌ناچار برخی از نیازهای اساسی خود را بی‌پاسخ گذاشته و یا آنها را در حداقل ممکن برآورده می‌ساختند. در بخش کمی، ۳۰۰ خانوار حضور داشتند که اغلب از نظر درآمد و تأمین معاش با مشکلات متعددی درگیر بوده و به همین دلیل در بافتهای ناکارآمد سکونت داشتند. متوسط درآمد این خانوارها کمتر از ۵ میلیون تومان بوده، اکثر اعضای آن کم‌سواد و بی‌سواد محسوب می‌شدند و متوسط سطح تحصیلات کل اعضای خانوار عمدتاً کمتر از دیپلم بود. این افراد بیشتر متولد روستا بوده و به دلیل مشکلات مربوط به آب، زمین و مرتع از روستا راهی شهر تربت‌جام شده بودند. با وجود آن‌که اغلب آنها (بیش از ۸۰ درصد) زمین تحت تصرف خود را به شیوه قانونی به دست آورده بودند، اما به دلیل نوع مصالح مورد استفاده، زیربنای واحد مسکونی و تعداد اتاق، با مشکلاتی روبرو بوده و تقریباً همگی آنها به فضای مسکونی کافی دسترسی نداشتند.

در این بررسی، مقولات اصلی رویکردهای بقای مورد استفاده به‌وسیله ساکنان بافتهای ناکارآمد شهر تربت‌جام عبارتند بودند از حمایت‌جویی معیشت‌محور، بهره‌مندی از اشتغال موقت و یا اشتغال‌گزینی ناقص، کسب مهارت‌های پایه‌ای و دریافت آموزش‌های ضروری، کاهش شدید مصرف و هزینه خانوار و فعالیتهای موردی و یا مقطعی بزهکارانه. لازم به

توضیح است که استراتژیهای حمایت‌جویی معیشت‌محور، حمایت غیررسمی مقطعی و حمایت رسمی حداقلی را در بر می‌گیرد. استراتژی اشتغال‌گرایی ناقص شامل اشتغال نیمه پایدار در بخش غیررسمی و خرده مشاغل کاربر غیرماهرانه است. استراتژی آموزش و کسب مهارت‌های پایه‌ای، تحصیل‌گرایی معیشت‌محور و مهارت‌آموزی سطحی را شامل می‌شود. استراتژی کاهش شدید مصرف خانوار نیز دربرگیرنده عدم تأمین تغذیه پایه خانواده، کاهش تأمین پوشاک و کاهش هزینه‌های بهداشت و درمان است و بالاخره، استراتژی روی‌آوری به سمت فعالیتهای مجرمانه گه گاهی، سرقت‌های خرد و روسپی‌گیری اجباری را شامل می‌شود. با توجه به مقولات مورداشاره و نتایج حاصل از مصاحبه‌های انجام شده، می‌توان مضمون تداوم زیست فقیرانه مبتنی بر اتخاذ استراتژیهای شکننده بقا را به عنوان مضمون کلان پژوهش حاضر انتخاب کرد. جداول (۱) تا (۵)، مضامین اصلی و فرعی استراتژیهای بقای افراد کم‌برخوردار ساکن در بافتهای ناکارآمد شهر تربت‌جام را ارائه می‌کند.

جدول (۱) حمایت‌جویی معیشت‌محور و اجزای آن

مضامین اصلی	مضامین فرعی	مفاهیم	فراوانی گزارش
حمایت جویی معیشت‌محور	حمایت غیررسمی مقطعی	حمایت‌های گهگاه پدر	۱۲
		حمایت‌های گهگاه مادر	
		کمک مقطعی خویشان یاریگر	
حمایت رسمی حداقلی	حمایت رسمی حداقلی	تسهیلات کمیته امداد	۱۸
		تسهیلات سازمان بهزیستی	
		اعانات دولتی	

جدول (۲) اشتغال‌گزینی ناقص و عناصر فرعی آن

مضامین اصلی	مضامین فرعی	مفاهیم	فراوانی گزارش
اشتغال‌گزینی ناقص	اشتغال نیمه پایدار در بخش غیررسمی	کار مقطعی کودکان	۲۸
		تعدد مشاغل کم ثبات	
		افزایش ساعات کار	
	خرده مشاغل کاربر غیرماهرانه	مشاغل خانگی کم مهارت	۱۰
		مشاغل بدون سرمایه	

جدول (۳) آموزش و کسب مهارت‌های پایه‌ای و عناصر وابسته

مضامین اصلی	مضامین فرعی	مفاهیم	فراوانی گزارش
آموزش و کسب مهارت‌های پایه‌ای	تحصیل‌گرایی معیشت‌محور	ارتقای تحصیلات جهت ارتقای معیشت	۵
		استفاده از تحصیلات برای تأمین هزینه‌های اولیه زندگی	
	مهارت‌آموزی سطحی	یادگیری حرف ساده	۵
		کارورزی کم مهارت بدون مزد	

جدول (۴) نزول شدید مصرف خانوار و اجزای آن

مضامین اصلی	مضامین فرعی	مفاهیم	فراوانی گزارش
نزول شدید مصرف خانوار	عدم تأمین تغذیه پایه خانواده	مصرف غذاهای سیرکننده غیرمفید	۳۰
		کاهش در میزان غذا	
		کاهش یا حذف میوه‌جات و لبنیات	
	کاهش تأمین پوشاک	استفاده از لباس‌های دست‌دوم	۲۵
		تهیه لباس بدون هزینه دوخت	
	کاهش هزینه‌های سلامت و بهداشت	مصرف خودسرانه دارو	۲۲
		عدم مراجعه به پزشک	

جدول (۵) فعالیتهای مقطعی مجرمانه و شایع‌ترین نمونه‌های آن

مضامین اصلی	مضامین فرعی	مفاهیم	فراوانی گزارش
فعالیت‌های مقطعی مجرمانه	سرقت‌های خرد	سرقت لوازم درون خودرو	۳
		سرقت کفش و دوچرخه از درب منازل	
	روسپیگری اجباری	مجبور شدن به تن فروشی	۴
		خدمات جنسی درازای بدهکاری مالی	

همانطور که از نتایج ارائه شده در جداول (۱) تا (۵) برمی‌آید، مهم‌ترین استراتژی‌ای که تقریباً توسط همه خانوارها به کار گرفته شده است، عدم تأمین تغذیه پایه خانوار بود که در طبقه مقوله اصلی نزول شدید مصرف خانوار قرار می‌گیرد. به طوری که همه ۳۰ خانوار شرکت‌کننده در این بررسی، از این رویکرد بهره‌برداری کرده‌اند. در مقابل، کمترین اقبال به سرقت‌های خرد از مقوله اصلی فعالیتهای مقطعی مجرمانه، مربوط است که تنها ۱۰ درصد خانوارها به آن توجه داشته‌اند.

مطابق نتایج استخراج‌شده از مصاحبه‌های عمیق صورت گرفته با خانوارهای ساکن در بافتهای ناکارآمد تربت‌جام، مقولات نزول شدید مصرف خانوار، اشتغال‌گزینی ناقص، حمایت‌جویی معیشت‌محور، آموزش و کسب مهارت‌های پایه‌ای و فعالیتهای مقطعی مجرمانه، به ترتیب مهم‌ترین استراتژیهای موردتوجه ساکنان بافتهای ناکارآمد شهری برای ادامه بقا و تأمین معیشت خانوار در حداقل ممکن بوده است. در واقع، این رویکردها، به ترتیب اولویت، تأثیرات فردی و خانوادگی خاصی به همراه داشته و هر چه به سمت انتهای فهرست می‌رسد، ابعاد اجتماعی آنها بیشتر شده و امکان جبران پیامدهای آنها، با دشواری اساسی‌تری همراه است. به همین دلیل، این شرایط بایستی به نحوی برنامه‌ریزی و مدیریت شود که

استراتژیهای مورد اشاره اصلاً مورد توجه قرار نگرفته و یا در حداقل ممکن به کار گرفته شده و در صورت امکان، استراتژیهای انتهای فهرست، به هیچ عنوان جنبه اجرایی پیدا نکند. برای آنکه عوامل مؤثر بر گزینش استراتژیهای مورد اشاره مشخص شود، در بخش دوم مطالعه، داده‌ها نمونه ۳۰۰ خانواری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در این بخش و مطابق نتایج استخراج شده از پرسشنامه‌ها، خانوارهای شرکت‌کننده به لحاظ دسترسی به درآمد کافی، سطح سواد، جنسیت سرپرست، میزان تحصیلات، اشتغال دائم و ... به دو گروه با کدهای یک و صفر، تفکیک شدند. برای مشخص ساختن میزان سرمایه اجتماعی در نزد خانوارهای مورد پرسش، پنج سازه اصلی مدنظر بود.

اولین سازه، حضور در گروه‌ها و شبکه‌های محلی موجود بود. هر چه تعداد این گروه‌ها و شبکه‌ها بیشتر بوده و اعضای بیشتری از خانوار در این گروه‌ها مشارکت داشتند، میزان سرمایه اجتماعی آنها بالاتر در نظر گرفته شد. در حقیقت، خانوارهای شرکت‌کننده در چنین گروه‌هایی امکان تأمین برخی از نیازهای خود را بهتر و آسان‌تر می‌یافتند. سازه بعدی، میزان اعتماد و همبستگی خانوار در محله مسکونی نسبت به سایر ساکنان و همین‌طور اعتماد و احساس تعلق به شهر و کشور بود. چنین اعتماد و حس تعلق، این امیدواری را به آنها می‌بخشید که بالاخره نیرویی برای همکاری و کمک خواهد رسید و میزان تاب‌آوری آنها را افزایش می‌داد.

سازه دیگری که برای سنجش میزان سرمایه اجتماعی در نزد خانوارهای مورد بررسی، استفاده شد، همکاری و مشارکت خانوارها در پیگیری خواسته‌های محلی و میزان مشارکت در جلسات رسمی و غیررسمی بود که به منظور مقابله با مشکلات و تنگناهای اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی در محل تشکیل می‌شد.

سازه‌های چهارم و پنجم به نحوه کسب اطلاعات و پیوندهای ارتباطی و انسجام و همه‌شمولی اجتماعی مربوط بود. با استفاده از این سازه‌ها، وضعیت سرمایه اجتماعی

مشارکت‌کنندگان در این بررسی و اثر آن بر روی سایر متغیرها به شکل جدول شماره (۶) تعیین شد.

جدول (۶) ارتباط میزان سرمایه اجتماعی و متغیرهای اصلی پژوهش با گزینش استراتژیهای بقا

شرح	ضرب	معنی داری	فاصله اطمینان	
			ضرب انبساط (شانس)	بالا / پایین
مقدار ثابت	۳۰/۱۴۵۷۸	۰/۰۰۴۹		
سرمایه اجتماعی	-۰/۵۴۰۹۶	۰/۰۰۷۸۴	۰/۵۶۴۴۸	۰/۸۴۵۷۴
دارایی در اختیار	-۰/۰۲۲۵۴	۰/۱۶۰۷۲	۰/۹۵۷۴۶	۰/۹۸۸۸۲
جنسیت سرپرست	-۳/۰۱۲۵۲	۰/۰۷۶۴۴	۰/۰۴۵۰۸	۱/۳۷۷۸۸
سواد ابتدایی و کمتر	-۰/۲۹۴	۰/۶۲۵۲۴	۰/۷۲۶۱۸	۲/۵۲۸۴
سواد راهنمایی و بیشتر	-۰/۶۲۴۲۶	۰/۲۷۲۴۴	۰/۵۱۸۴۲	۱/۶۳۸۵۶
وضعیت شغل خانوار	-۰/۸۹۱۸	۰/۲۲۸۳۴	۰/۳۹۴۹۴	۱/۷۶۲۰۴

مطابق جدول شماره (۶)، سرمایه اجتماعی و جنسیت سرپرست خانوار، بالاترین جایگاه را به خود اختصاص داده‌اند و در حقیقت این دو متغیر، با اطمینان ۹۵ درصد، وضعیت فقر و گزینش استراتژیهای بقا را توضیح می‌دهند و رابطه معناداری با آن دارند. همچنین، میزان دارای و سرمایه خانوار، فرصتهای فراوانی را در اختیار آن قرار داده، خود زمینه‌ساز آغاز فعالیتهایی می‌شود که به معیشت خانوار کمک کرده و آنها از این طریق می‌توانند، کمتر به سوی رویکردهای خشن میل پیدا کنند. علاوه بر آن، وقتی سرپرست خانوار زن است، احتمال این‌که فقر خانوار تشدید شده و ناچار باشد به سمت استراتژیهای نامناسب‌تر گرایش پیدا کند، بیشتر است.

مطابق اطلاعات ارائه شده در جدول (۵)، رابطه بین گرفتار شدن به دام فقر و گزینش استراتژیهای خشن با سطح معنی داری ۰/۰۸/۰ و با اطمینان ۹۵ درصد به تأیید رسیده و نشانگر

آن است که هر چه سرمایه اجتماعی بالاتر باشد، احتمال این که خانوارها از استراتژیهای کم خطرتر استفاده کنند، بیشتر خواهد بود. نسبت شانس به دست آمده در این ارتباط نیز ۵۵۵/۰ به دست آمده است که مشخص می کند، خانوارهایی که از سرمایه اجتماعی کمتری برخوردارند، احتمال بیشتری دارد که به سوی استراتژیهای خشن میل کنند.

با وجود آن که ضرایب محاسبه شده در بخش اثر سواد بر انتخاب نوع استراتژی، از نظر آماری معنادار نیست، اما اثر منفی این عامل نشانگر آن است که سرپرستان خانواری که از سواد کمتری برخوردارند، بیشتر به سوی استراتژیهای خطرناک تر تمایل نشان داده اند. همان طور که بیان شد، مهم ترین عامل بعد از سرمایه اجتماعی در گزینش استراتژیهای بقا، عامل جنسیت سرپرست خانوار است. به طوری که مطابق محاسبات صورت گرفته، خانوارهایی که سرپرست آنان خانم است، بیست و دو برابر بیشتر از خانوارهای با سرپرست مرد، به دامن استراتژیهای خطرناک می افتند. همچنین نداشتن شغل و حرفه مناسب و پردرآمد سرپرست خانوارها، احتمال در غلتیدن به وادی استراتژیهای خطرناک را تا دو و نیم برابر بیشتر می کند.

بحث

واقعیت آن است که در تمام جوامعی که به عدالت اجتماعی توجه نمی شود، همیشه گروهی از مردم به دلیل عدم دسترسی به قابلیت های لازم، گرفتار فقر و تنگدستی می شوند. رویکردهای هر گروه از خانوارها در شرایط اضطرار و تنگدستی متفاوت بوده و مجموعه این رویکردها را با عنوان استراتژیهای بقا می شناسند. مصاحبه های صورت گرفته با خانوارهای مورد بررسی نشان داد که مقولات نزول شدید مصرف خانوار، اشتغال گزینی ناقص، حمایت جویی معیشت محور، آموزش و کسب مهارت های پایه ای و فعالیت های مقطعی مجرمانه، به ترتیب مهم ترین استراتژیهای مورد توجه ساکنان بافتهای ناکارآمد شهری هستند. این شرایط در تحقیق لطفی خاچکی و همکاران (۲۰۲۲) هم به همین شکل مورد تأیید

قرار گرفته است. با وجود آن که فعالیتهای مقطعی مجرمانه کمترین فراوانی (حدود ۱۰ درصد) را به خود اختصاص داده و شیوع بسیار اندکی دارد، اما این رویکردها بیشترین تأثیرات اجتماعی و خانوادگی را در پی دارد. به همین منظور، در بخش کمی، شرایط و زمینه‌هایی مورد بحث و بررسی قرار گرفت که منجر به تمایل خانوارها به سوی چنین استراتژی‌هایی می‌شود. در این بخش، وضعیت سرمایه‌های اجتماعی، وضعیت سواد و تحصیلات سرپرست خانوار، دارایی‌های در اختیار، جنسیت سرپرست خانوار، داشتن یا نداشتن شغل ثابت و پایدار سرپرست، به عنوان اصلی‌ترین عوامل اثرگذار بر ورود به چرخه فقر و گزینش استراتژی‌های آسیب‌زا مورد ارزیابی قرار گرفت.

به‌طور کلی یافته‌های این مطالعه نشان داد که خانوارهای مورد بررسی همیشه از کم‌خطرترین استراتژیها برای بقا بهره می‌برند؛ اما وقتی تنگناها به حد غیرقابل تحمل نزدیک می‌شود، ناچارند موارد خطرناک‌تر را هم مدنظر بگیرند. این گروه اگرچه در مواردی هم به موفقیت‌هایی هرچند کوچک دست یافته‌اند، اما تقریباً هیچ‌یک از این رویکردها، نتوانسته است آنها را به طور کامل از چرخه فقر خارج کرده و زندگی معمول و متداولی را برای آنها زمینه‌سازی کند. هم‌راستا با همین نتایج، یافته‌های تحقیقات قبلی نشان داد در مواردی که مداخلات فردی و سازمانی در این روند به انجام رسیده است، این رویکردها نتایج قابل قبولی را به همراه داشته است (صابری‌فر و قیصاری، ۲۰۰۹). ظاهراً تمام این خانوارها به سطحی از مداخلات رسمی نیازمند هستند. البته قبل از ورود نهادها و سازمانهای ملی و محلی به این روند، بایستی از فرصتهای موجود به‌خصوص کمکهای رسمی و غیررسمی که از قدیم برای یاری به چنین خانوارهایی در اختیار بوده است هم بهره‌برداری شود. این یافته در مناطق و کشورهای دیگری نیز مورد تأیید قرار گرفته است (اورلی و گاردون، ۱۹۹۵)؛ اما بایستی به این نکته مهم توجه شود که این رویکردها تنها و اصلی‌ترین رویکرد محسوب

نشده و همراهی و همگامی آنها با سایر رویکردها، ضروری و لازم به نظر می‌رسد. یافته‌ای که در سایر تحقیقات هم به اثبات رسیده است (فانتین، ۲۰۱۲).

با این وجود، همیشه گروهی از خانوارها به کمکهای رسمی و غیررسمی دسترسی پیدا نکرده و به ناچار به استراتژیهای روی می‌آورند که پیامدهای مشهود و نامشهود آنها بسیار زیاد است. در چنین شرایطی بایستی با اولویت‌بندی خانوارها، آنهایی مورد توجه قرار گرفته و کمک دریافت کنند که احتمال روی‌آوری آنها به استراتژیهای خطرناک بیشتر است. این در حالی است که برخی تحقیقات هم نشان می‌دهد (بارنت، ۲۰۰۱) که اقدامات متناسب و به موقع می‌تواند پیامدهای این مجموعه از رویکردها را به حداقل ممکن کاهش دهد. با وجود تلاشهای تبلیغی زیادی که در رسانه‌های کشور در ارتباط با اندک بودن رویکردهای خطرناک به انجام می‌رسد، تحقیقات ایزدی و ضرغامی (۲۰۱۴)؛ اکبری (۲۰۱۵)؛ ربانی و قانع (۲۰۱۵) و شکرپیگی و قزوینه (۲۰۱۵) به خوبی نشان می‌دهند که استراتژیهای خطرناک به خصوص روسپی‌گیری و سرقتهای کوچک، همچنان از شیوع زیادی در جامعه برخوردار است. برای کنترل این شرایط، در این بررسی با استفاده از تحقیق کمی تلاش شد تا عوامل تأثیرگذار بر اتخاذ چنین رویکردهایی مشخص شده و احتمال ورود این خانوارها تعیین شود. یافته‌های بخش کمی مطالعه نشان داد که خانوارهایی که از سرمایه اجتماعی بالاتری برخوردارند، کمتر به دامن فقر افتاده و به همین دلیل هم از استراتژیهای بقای خطرناک استفاده نمی‌کنند. این روند در تحقیقات صورت گرفته در خارج از کشور نیز به اثبات رسیده است (بوسرا و همکاران، ۲۰۱۸). حتی خانوارهایی که به چرخه فقر درافتاده‌اند هم اگر به سرمایه اجتماعی دسترسی داشته باشند، کمتر از استراتژیهای آسیب‌زا بهره خواهند برد.

یافته‌های این بررسی مشخص کرد که خانوارهایی که دارای سرپرست زن هستند، بیشتر

1. Fontaine
2. Barnett

دچار فقر شده و احتمال آن که از استراتژیهای پرخطر استفاده کنند، بیشتر است. این یافته در کارهای پرامونو نیز تأیید شده است (۲۰۱۲). این شرایط در مورد خانوارهایی که امکانات مالی و سرمایه کمتری دارند نیز صادق است. این نتایج در تحقیقات کونکورا^۱ (۱۹۹۷) هم به تأیید رسیده است. مطابق نتایج این بررسی، مهم‌ترین عامل رهایی از فقر و گزینش استراتژیهایی که کمترین پیامدهای منفی را دارند، سرمایه اجتماعی بوده و اثر این عامل در شرایطی که سرپرست خانوار مرد با تحصیلات بالاتر و دارای کار ثابت و پایدار با حداقلی از دارایی باشد، چند برابر می‌شود. این یافته در سایر تحقیقات مشابه هم به تأیید رسیده است (ولکوک و نارایان، ۲۰۰۰؛ بوسرا و همکاران، ۲۰۱۸؛ عبدول^۲ و همکاران، ۲۰۱۰؛ پیرس، ۲۰۱۶؛ ژانگ و همکاران، ۲۰۱۷).

شاید یکی از دلایل اصلی این امر آن باشد که سرمایه اجتماعی این امید را در افراد ایجاد می‌کند که یاری‌کننده‌ای خواهد رسید و این امید، تاب‌آوری آنان را افزایش می‌دهد؛ نکته‌ای که در بررسی سیرون نیز به اثبات رسیده است (سیرون، ۲۰۰۶).

1. Kuncoro
2. Abdul

- Abdul-Hakim, R., Abdul-Razak, N. A., & Ismail, R. (2010). Does social capital reduce poverty? A case study of rural households in Terengganu, Malaysia. *European journal of social sciences*, 14 (4), 556-566.
- Akbari, H. (2015). *Urban Poverty and the Distribution of Injuries and Social Crimes, Proceedings of the Third National Conference on Social Injuries*. Iranian Sociological Association, Center for Women Studies and Research, University of Tehran. (in Persian)
- Alkire, S., & Santos, M. (2014). Measuring Acute Poverty in the Developing World: Robustness and Scope of the Multidimensional Poverty Index. *World Development*, 59, 251-274.
- Babulo, B., Muys, B., Nega, F., Tollens, E., Nyssen, J., Deckers, J.f., & Mathijs, E. (2008). Household livelihood strategies and forest dependence in the highlands of Tigray. Northern Ethiopia, *Agricultural Systems*, 98 (2), 147-155.
- Basante, P. (2022). Survival strategies in inner-city neighborhoods: the case of Colombian and Peruvian migrants in Brussels, Belgium. *Urban Research & Practic*, 15 (5), 210-221.
- Bayudan-Dacucyucy, C., & Lim, J. A. (2013). Family size, household shocks and chronic and transient poverty in the Philippines. *Journal of Asian Economics*, 29, 101-112.
- Becker, G. S. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. University of Chicago Press, Chicago.
- Bourguignon, F., & Satya, R. (2003). The Measurement Of Multidimensional Poverty. *Jounal Economic Inequality*, 1, 25-49.
- Busra, Masbar, R., Sabti, A., & Nasir, M. (2018). Social Capital and Survival Strategies of the Poor in the Rural Community in Aceh. Indonesia. *International Journal of Academic Research in Economics and Management Sciences*, 8 (4), 78-88.
- Chalpi, M. (2005). Analysis of the Relationship between Social Capital and Crime at the Micro and Macro Levels. *Iranian Journal of Sociology*, 6 (2), 20-1.
- Coleman, J. (1998). *Foundations of Social Theory*, translated by Manouchehr Sabouri. Ney Publishing, Tehran.
- Davis, P., & Sanchez-Martinez, M. (2014). *A review of the economic theories of poverty*. National Institute of Economic and Social Research (NIESR) Discussion Papers, 435.

- DFID. (2019). *Sustainable livelihoods guidance sheets: Department for International Development (DFID)*. Lincoln University, USA.
- Egbiremolen, G. S. O. (2018). Poverty trends and poverty dynamics: analysis of Nigerian's first- ever national panel survey data. *Journal of International Development*, 30 (4), 691-706.
- Fontaine, L. (2012). The influence of the market on household survival strategies in preindustrial Europe. Field Actions Science Reports. *The Journal of Field Actions*, 4, 13-17.
- Gounder, R., & Xing, Z. (2012). Impact of education and health on poverty reduction: Monetary and non-monetary evidence from Fiji. *Economic Modelling*, 29 (3), 787-794.
- Heidari Sarban, V., & Abdpour, A. (2019). Factors Improving Sustainable Rural Livelihood from the Perspective of Local Residents, Case Study: Ardabil. *Journal of Applied Research in Geographical Sciences*, 19 (4), 46-23. (in Persian)
- Izadi, H., & Zarghami, A. (2014). Economic and social factors affecting the phenomenon of prostitution in Shiraz in 2010. *Social Development*, 9 (1), 245-227. (in Persian)
- Kuncoro, M. (1997). *Ekonomika Pembangunan: Teori, Masalah dan Kebijakan*. UPP Edisi Keempat, Yogyakarta.
- Liu, Y., & Xu, Y. (2016). A geographic identification of multidimensional poverty in rural China under the framework of sustainable livelihoods analysis. *Applied Geography*, 73, 62-76.
- Lotfi Khachki, T., Akbari, H., Kermani, M., & Imani Jajarmi, H. (2022). Survival Strategies in Poverty, Among the Poor People in Mashhad. *Applied Sociology*, 33 (85), 158-133. (in Persian)
- Mhlanga, D. (2020). *Financial inclusion and poverty reduction: evidence from small scale agricultural sector in Manicaland Province of Zimbabwe (Doctoral dissertation)*. North-West University, South Africa.
- Narayan-Parker, D. (2000). *Bonds and bridges: Social capital and poverty*. World Bank Publications.
- Nurkse, R. (1953). The Problem of capital Formation in less-developed Countries. *Oxford University Press*, 33, 1-337
- Okunmadewa, F., Olaniyan, O., Yusuf, S. A., Bankole, A. S., Oyeranti, O. A., Omonona, B. T., & Kolawole, K. (2022). Human capital, institutions and poverty in rural Nigeria. Report submitted to AERC.

- O'Reilly, C., & Gordon, A. (1995). *Survival strategies of poor women in urban africa: the case of zambia (Vol. 10)*. Natural Resources Institute, Chatham, UK.
- Pierce, J. C., Lovrich, N. P., & Budd, W. W. (2016). Social capital, institutional performance, and sustainability in Italy's regions: Still evidence of enduring historical effects? *The Social Science Journal*, 3, 1-11.
- Pramono, D. A. (2012). Pengaruh Modal Sosial Terhadap Kemiskinan Rumah Tangga. *Jejak*, 5 (2), 198-209.
- Putnam, R. D., Leonardi, R., & Nanetti, R. Y. (1994). *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton university press, Princeton.
- Rabbani, A., & Ghaneh, F. (2015). A Study of Living Experiences of Prostitutes (Case Study: Yazd and Isfahan Cities). *Strategic Research on Social Issues in Iran*, 4 (2), 68-49.
- Ramezani Moghadam, M. R. (2022). *Survival strategies of the residents of settlements of non-efficient peripheral urban structures (the case of Torbat Jam city)*. Master's thesis, field of geography and urban planning, Payam Noor University, Mashhad.
- Roštamalizadeh, V., & Hosseini, G. (2020). A Study of Migration Status in Rural Areas of Border Cities of Iran. *Quarterly Journal of Border Science and Technology*, 9 (32), 206-178.
- Saberifar, R., Ghisari, S. (2009). Social Management of Rural Areas and Poverty Alleviation in Iran: A Case Study of the Villages of Hosseinabad Ghinab Region of Sarbisheh County. *Village and Development*, 12 (2), 15-36.
- Santoso, I. (2008). *Root Construction of Issues and Strategic Solutions for Urban Poverty*. National Seminar of Sociology Laboratory, Surakarta
- Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. *American Economic Review*, 51 (1), 1-17.
- Sen, A. (2004). Capabilities, lists, and public reason: continuing the conversation. *Feminist economics*, 10 (3), 77-80.
- Shen, F. (2009). *Tourism and sustainable livelihoods approach: Application within the Chinese context (Unpublished doctoral dissertation)*. Lincoln University, USA.

- Shokrbeigi, A., & Qazvineh, J. (2017). Women Prostitution (Case Study of Gypsy Women Prostitution in Hekmatabad neighborhood of Kermanshah). *Social and Psychological Studies of Women*, 15 (3), 164-145.
- Sirven, N. (2006). Endogenous social capital and self-rated health: cross-sectional data from rural areas of Madagascar. *Social Science & Medicine*, 63 (6), 1489-1502.
- Suparlan, P. (2021). *Kemiskinan Di Perkotaan, Bacaan Untuk Antropologi Perkotaan*. Penerbit Sinar Harapan dan Yayasan Obor Indonesia, Jakarta.
- Wekke, I. S., & Cahaya, A. (2015). Fishermen Poverty and Survival Strategy: Research on Poor Households in Bone Indonesia. *Procedia Economics and Finance*, 26, 7-11.
- Woolcock, M. (1998). Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework. *Theory and society*, 27 (2), 151-208.
- Woolcock, M., & Narayan, D. (2000). Social capital: Implications for development theory, research, and policy. *The world bank research observer*, 15 (2), 225-249.
- Xia, M. (2011). Social capital and rural grassroots governance in China. *Journal of Current Chinese Affairs*, 40 (2), 135-163.
- Zhang, Y., Zhou, X., & Lei, W. (2017). Social capital and its contingent value in poverty reduction: Evidence from Western China. *World Development*, 93, 350-361.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی